

21 2006

4123 15

Жайсаңбек
МОЛДАҒАЛИЕВ

ҚҰС
ЖОЛЫ

Жайсаңбек
МОЛДАҒАЛИЕВ

КҰЖС
НҮОЛЫ

Повесть
және
әңгімелер

«Ана тілі»
ЖШС
2005

821.512.122-3
ББК 84 Қаз 7—44
М 66

*Қазақстан Республикасы Мәдениет, ақпарат және спорт
министрлігі
Ақпарат және мұрағат комитетінің бағдарламасы бойынша
шығарылды*

М 66 **Молдағалиев Ж.**
Құс жолы. Повесть және әңгімелер. Алматы: “Ана тілі” баспасы ЖШС, 2005. — 288 бет.

ISBN 9965—670—26—9

Белгілі қазақ қаламгері Жайсаңбек Молдағалиевтың жинағына “Ұстаз жолы” атты қазақтың тұңғыш педагогі Ы.Алтынсарин туралы повесі мен бір топ әңгімелері енгізілді.

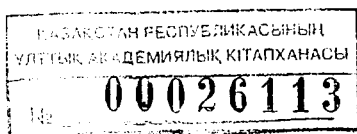
Әр кезеңнің өз тұлғалары бар, бірақ адамгершілік, еңбекқорлық, адам жанының жұмбақ сырлары келер ұрпаққа өнеге боларлық таусылмайтын тақырып. Автор шығармалары осынысымен де құнды.

Кітап көпшілік оқырманға арналған.

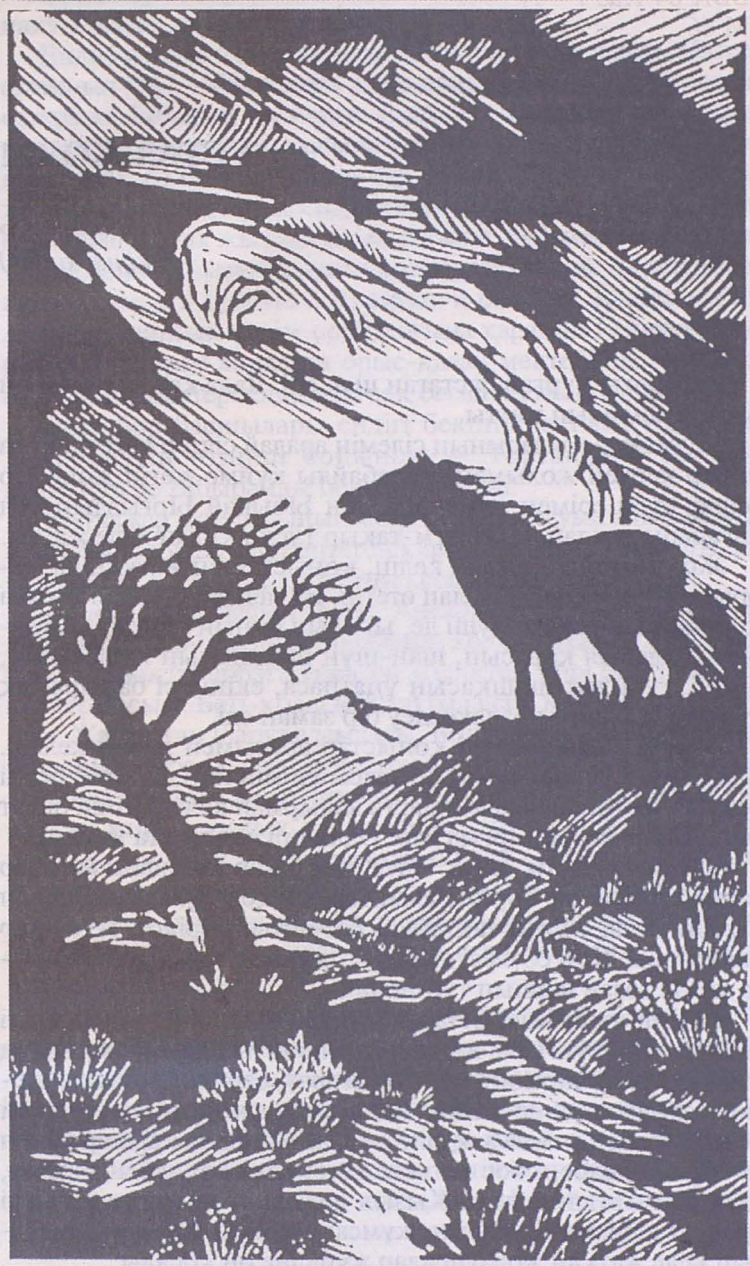
С $\frac{4702250201}{415 (05) -05}$ — 05

ISBN 9965—670—26—9

ББК 84 Қаз 7—44

© Ж.Молдағалиев, 2005
© “Ана тілі” ЖШС, 2005

ҰСТАЗ ЖОЛЫ

ПОВЕСТЬ

(екінші хикая)

1

Жер аяғы құрғай бастаған шақ еді. Дала көктем лебімен бусана дем алып жатты.

Мұғаджар асуларының сілемін аралай сілтеп кететін қара шиыр керуен жолымен, парабайлы күйме жегіп және бір жарау атты ерімен тіркеуге алған Ыбырай Ырғыздың кең аңғарына, құлан иекті құм-тақыр тұсқа құлап келе жатты.

Жол ыңғайы — жаңа келіп, қоныстанып жатқан казак-орыс станицаларын аралап өтетін. Ел мен елдің іргесі тоғыса қоймаған, көшіп келуші де, ығысып орнын беруші де, бір-біріне одырая қарасып, шаң-шүң шуылдасып қалысатын, біреуі: түрі жат шошқасын ұнатпаса, екіншісі бақырауық түйесін қуалайтын алакөздеу бір заман еді.

Ыбырай осы секілді қоныстар арасымен жүріп келеді. Атқосшы Күдеріге орыс лаушысы киімін кигізді. Әрлі-берлі тоқтата қалған шабармандарға алдырмай келеді. Енді бір ат тері үгілер жерде Ырғыз бар. Одан әрі өзінің ата мекені.

Артта, солтүстік батыс бетте Мұғаджар жоталары көгілдір сағым ішінде ақ бөрікті алыптардай қол бұлғасып қалып барады. Алда, Ырғыз тақтасына бастайтын керілген кең аңғар байқалады. Күн сәулесі дымқыл, жұмсақ толқынды сағымға күміс тозаң шашып тұрғандай.

Күдері аттарына, аттары Күдеріге үйреніп алды. Тіпті күймеге тіркеулі келе жатқан шұбар аттың өзі бір рет кекең етіп, шылбыр тартқан жоқ. Тоқжарау, сар желіс. Түпке салған жалпақ қарагер жамбасына құмыра қойсаң төгілместей еспе желіспен ығыса аяқ сілтесе, парабайдағы қарагер дөнен де Күдері делбені бос ұстаған соң түпкі атпен тең тартып, қояндай ырғып келеді. Қызыл доғадағы жез қоңырау үні арба, ат дүбіріне қосылып, жұмсақ даламен жұмсақ жосылытып келе жатқан жолаушылар жүрісіне ән қосады.

Орынбор сапарынан Ыбырай жұмысыма бір шама тиянақты жауап алдым деп келеді.

Ендігі алаңы өзі кеткелі ел ішінен жеткен хабар. Патша ағзамның 1867—1868 жылғы жарлығына орай бұл өлкеге келген өзгеріске Ыбырай да үлкен сеніммен қарап еді. Нақ осы жолы өлке басшылары қолына ұстатып жіберген жәрдемі болмағанмен, ел басқару ісінің бір жүйеге түсуімен — өзінше жаңа ой-толғаныстар, жоспарын жасыра алмаған. Сол ереженің елге тарағанына жылдан асып барады. Өзі көздеген мақсат тұрғысынан Ыбырай да қапы қалмау керек қой. Аз деп азырқануға, көп деп қуануға болмайтын іс бастады. Көзбен көріп, қолмен ұстайтын үлгісі-өрісі жоғына қарамай Ғайсаның туған күніне орай ашылған орыс-қазақ мектебінің төрт жыл оқыған шәкірттері енді-енді аяқ басып кеткелі отыр.

Орынбор басшылары ендігі бекініс бастығы ояз Яков Петровичтің өтініші бойынша — Торғайдағы сот ісін жүргізуге де Ыбырайды бекітіп жіберді.

Мұғаджар жоталарының мөлдір салқын суын алып Ырғыз атырабына құлайтын көптеген қара өзек сайлар болушы еді. Соның бірі жолаушылар алдын кесе көлденендей берді.

Күдері де ат басын ірікті. Аңғарға түсе байқасты: алда қоныс аударушылардың шұбырған көші байқалды. Ұзынкарасы оншақты арбаға тиелген мүліктен көрі жадау-жүдеу кісілер басым. Беті-қолы ісінген балалар, мүжілген кемпіршал. Жаяулаған шаруа адамдары. Ыңыршағы айналған көтерем сиыр, арбаны өзер сүйреген жауыр мәстек. Он көліктің алдында, түбінде десятник бола кетуге әзір аузы-басын түк басқан жирен мұжық салт келе жатыр. Ескілеу солдат ері атының арқасын алып тастаған болуы — мәстегі құлағын жымпитып, қамшы сілтеген сайын бауырын теуіп қалады.

Ыбырай күймесі қоныс аударушылар көшін орағытып өте берген еді. Әлгі жирен мұжық атын борбайлап, мұның алдын орай берді.

Осы секілділердің жолаушы қазақтарға жасаған тізе көрсетуін Ыбырай талай корген. Тымағын қолтығына қысып, ерін арқалап, таяқ жеп қалған жылқышылар талай жолыққан. Мал атаулыдан біржола сыпырылып, қара жерге қарап қалған қазақ ауылдарының үстінен талай өткен. Оралдың арғы беті Бекетай құмына сіңіп кетіп жатыр. Бергі бетіне Торғай даласына — аштық күйзелткен Ресейдің ішкі аудандарынан жылжып, көшіп келе жатқандар мынау.

Күймеге жақындап, андыздап, еліріп келген жирен мүжық Ыбырайды коргенде боркін алып, қалбалақтап қалды.

— Мәртебелі төре, Воронежден келеміз. Барар жер Иргиз бекінісі. Жұрт аш, таяу жерде ауыл жоқ па? — деді.

Мына кош үшін Ырғыз кемі екі күндік жол. Оған дейін көштің қақ жартысы қырылатынына көзі жеткен Ыбырай:

— Кешкісін Сорвиголова станицасына жетесіндер. Атаманға тапсырып кетермін, — деді.

Жирен мүжық шоқынып:

— Файсаның өзі сақтасын! — деп, дұға қылды. Ыбырайды орыс шенеунігі деп қалған.

— Мынау қайтеді, — деді Күдері сезіктеніп, бізді шоқынды деп тұр ма өзі?!

— Әңгіме оның сенім-нанымында емес, — деді Ыбырай күймесіне қайыра жайғасып, бар бәле оның даламызға әкеле жатқан қаскөй ниетінде болса керек. Үрлесен тұтанғалы, дыбыс берсең атой салғалы тұратын атамандардың қолына түссе, екі жұрт арасы қандасудан тыйылмайды.

— Ойбай-ау, оларды қайтеп тыймақпыз?

— Оның жолы бауырмалдылықты дәріптеу. Орыс елі өзгені көп көрді. Өзге елдің мұң-мұқтажын орыс адамы алыстан көреді. Істің осы жағын таза ұстауымыз керек. Мәселен, үлкен ғалым, шығармашы Лев Толстой деген кісі башқұрт жерінен жер сатып алып, қымыз ішіп, сайрандап кететін көрінеді. Нашарға ара түсіп, жәрдем көрсетеді екен. Өзі патша ағзамнан кейін орыстың ақсүйек тұқымы, әрі Ресейдегі өңірі шонжар, атағы граф бола тұра, ойлайтыны қара қауым қамы. Марфутка мен Тараськаға өзіміз білетін дүниеден хабар берейік деген сөзі бар ол кісінің.

Күдері Ыбырай сырына әбден қанықпын деп ойлайды. Шекаралық комиссияға тиісті атқорада жүріп, азды-көпті орыс сөздерін үйреніп келеді. Ыбырайдан жасырған болады. Әйтседе ара-тұра: суат басында, көпір аузында жолығып қалатын қыршаңқы топқа араласып, ашу шақырған тұста аянбайды.

Кейін Ыбырай таныс саудагерлерінің үйіне шығып Күдері де сонда мекен тепкенде, бұл білетін орыс сөздерінің жарымы көше сөздері болып шықты. Саудагердің арбакешін ертіп келіп, ер-тұрман, әбзел, күймелі арбаның әр бөлігін Күдеріге үйретуге, атын-аудармасын жаттатуға жүктеген. Одан кейін үй-іші мүлкін өзі үйретті. Мыло — сабын дегенге ғана Күдері тілі сынбай қойған.

Ал, ұрсысуға келгенде Аманжолдың билеріндей желпінер еді!

Сай табанындағы ағаш көпірге тақап келгенінде, арғы беттен де сіңірлі жуан аяқ аттар жеккен жалпақ арбалы шыға келіп, екпінін тежеді. Мына күймені тегін кісі демеген болуға. — Енді болмаса етегі келте қыпшақ тымағын алуға оңтайланып та жатыр.

— Ой, мынау Үдербай мерген ғой — деп Күдері қуанып, айғайлап жіберді. — Бұл қияда не ғып жүр.

Күдері көпірден аяндап өтті. Осы кезде сол жақ бүйірден жиырмаға жуық жас жылқы: құнан мен дөнен шығарды айдап, үш салт атты шыға келген еді. Мал іш тартып әбден жарауланып алыпты. Ақ сойылдың астында әбден бас біліп, оқ бойы шоқытып келе жатқан жігіт артынан көктем суындай лықсып келеді.

Қасына тоқтаған күймеге сенімсіздеу қараған Үдербай тымағын алғанша, Ыбырай да жерге түсті.

Үдербай тез танып, алып денесін оңай билеп, ұмтылып кеп, құшақтап амандасты.

Жылқыны көпірден өткізген жігіттер де ат басын тежеп, бұларға сенімсіз қарасады.

— Көп жүрдің ғой, Ыбыраш, барған жерің аман ба екен?

— Орынбор мен Орскіні кім алатын еді. Түр солай. Атыстырып, шабыстырып. Торғай тиыш па?

— Баяғы қалпы, қылаң еткенді байқап қалып, сылдыр еткенді естіп қалып ол да түр ғой. Қамыт аяқ, ояз да аман. Қатты ішкен күні — шіркеуге маза жоқ. Даңғырлатып қоңырау ұрғызып жатқаны. Әскерінде де үрей болмайды. Мына Кіші Орда Адайымен қоса тағы бүлініп жатса керек қой. Әне келді, міне келді, — деп у-шу.

Бұл Ыбырай естіген хабар.

— Жылқыларыңа жол болсын, мерген.

— Жаманқала базарына бара жатыр едік. Алып шыққанымыз елуге тарта мал еді, қалғаны осы. Аманат қой, қаражат қылсақ деп! Патша салығы теңге жарымнан үш сомға жеткенін естімеп пе едің?

— Жол ауыр, мерген! Тісті мен тырнақтылар көбейіп барады, Мұғаджар іші қайнаған қарақшы. Жәнібектің ескі жолымен үнемі шығыс жағалауды алып отырыңдар. Орскіде Тілеу деген жолдасым бар. Мына қағазды соған бер. Әрліберлі мал сатылып болғанша — бұл мал менікі болсын! Гу-

бернатордың өзі берген рұқсат қағазымды берейін, — деп, Ыбырай күймесіне қайыра мінді.

Қоныс аударушылар көші көпірден өте бастады. Бағзы жирен мұжық Үдербайды момын қазақтың біріне жорып қап, атын тартып алмаққа ниеттенген еді.

Ыбырай күймесі қарсыдағы белден асып кеткенде, көпірден өткізбей алдын орай берді..

Көш өтіп болғанша Үдербай сабыр еткен. Енді байқаса және бір үш-төрт мұжық ұмтылысып келеді екен.

Бұл арбадан түсіп оларға қарсы жүрді. Мұжықтар қоршап алған шағында, қойнынан қағаз шығарып:

— Әй-әй, күбірнатыр-ояз! Білдің бе, ояз — деді айғайлап...

Мұжықтар селт ете қалысты. Көштен бір метр жақындаған.

— Этот косяк молодняков губернатора! — десті ол былайғыларына.

Мұжықтар шегінісіп кетті.

Ыбырай берген көк қағаздың күшін Үдербай енді түсінді. Ақ сойыл мен шолақ шоқпар не ұрып жықпай, не ұрылып жығылмай тоқтамас еді. Ал, мына қағаз... шытыр етті де, болды сол! Түйілген жұдырық, қызарған қаскөй қанды көз жайына қалды. “Бұл не деп ойлады мерген, қағаз мықты ма, қағаздағы сөз мықты ма? Әлде осының бөріне өнері, біліктігі жетіп жүрген біздің Ыбыраш мықты ма?”

Дегенмен аға жүрегі Ыбырайына қарай бұра беріп еді. “Тегі біздің Ыбырай осал емес. Айналада, жапан түзде жауыққан жандарды басып, сабасына түсіретін қағазы бар ғой оның. Еліне ара түссең, қорған болсаң тегі Кенехан секілді қан сапырмай, қағазбен-ақ қару қылуға болады екен-ау”.

Үдербай Мұғаджар сілеміне іліккенде атының басын тартып еді, Ыбырай күймесі қарсыдағы сағымды оянда бұлдырап барады екен.

2

Оқалы киімді жүргіншісі бар, күймелі трашпенке жеккенді көрсе қалтырай қалатын Ырғызбен көршілес отыратын төлеңгіттің төре ауылы — Ыбырайды көргенде қоғадай жапырылды. Онысызда иілгелі тұрған бастарын бөгелек тиген жылқыдай шұлғысып, онсызда жарамсақтануға әзір

тұрған қулар бетегеден аласарып, ұра қалса тоса қалуға бөкселерін әзірлеп, қамшы жеп алақайыс болған өгіздерше ығысып-ақ жатыр. Қай елде, қай заманда болмасын отарлық саясаттың адам баласына егіп тастайтып бұл жемісіне Ыбырай таңырқаған жоқ. Жасыған елдің жасық ниетіне ыза болды да қойды. Ел деуге қызғанды да. Әйтпесе әлгі ығысып жүргендер жоғарыдан көрген зорлығын өзінен төменге байқатқан шағында не бір қанқұмарлардан да әрі кетер еді!..

— Жасу, жабырқау — халық мінезі емес, — деп ойлады Ыбырай. — Ерлік, ізгілік қана халық мінезі.

Аз уақыттың ішінде Ыбырай алты қанат ақ үйдің ішінде отырып үлгерді. Орыс чиновниктерінің киіміндегі жезмұрт, шоқша сақалды Ыбырайды мына қауым орыс, яки қазақ екенін айыра алмаған түрі бар. Бетіне қарауға жасқанып, тілдесуге бата алмай, ауылдың ақсақалдарына кісі жүгіртін жатыр.

Олар да: алда десіп, тағы қандай ала найза келді десіп, күпісінің жеңін таба алмай, табалдырыққа сүрініп қалып жатқан секілді. Өйткені, мына алты қанат үйде — Күдері екеуінен бөтен жан жоқ.

Сырттағы күбір-күбір сапырылыс, сасқалактасып өзара соқтығысып қалу бір ашы мысқылды еске салғандай. Оң бүйірде тұрған күміспен зерленген сандықты көріп, Күдері:

— Ыбыраш-аға! Құдай біледі, осы үй — төре тұқымының үйі! — деді. Өзін есіктен қолтықтап кіргізген селдір сақалды кісіні көріп Ыбырай да солай ойлаған.

Ыбырай қолтығына ұмтылған және біреуді әлгі: алаң етіп, көзімен атып жіберген. Ол құрғыры бас иіп шегінген. Тағы да төрт-бес ақсақалды көзі шалып еді. Олар да селдір сақалға жақындай алмады. Тегі өз елінің азаматтарының қолып алу үшін Ыбырай бұл екі арада: төре, би, старшындарды былай қойғанда, кемі оншақты тосқауыл бар-ау деп білетін. Бұлар басынан да аттатпайды, арасынан да өткізбейді, орағытып та жібермейді.

Үйге биік қара кісі кірді. Ыбырай орнынан тұрып сәлем беріп, қолын алды. Ол да бір кесір болар, ерні қыбыр етті. Жүрісін бәсеңдетпей, үйдің құбыла тұсындағы төрт қабат көрпеге жайғасып, тас мүсіндей қата қалды. Жамылған оқалы шапаны сопақ иығынан ырғып кетсе де мән берген жоқ. Ыбырай қайта жайғасқанда да көз қиығын салмай қойды. Мұның қазақ екеніне көзі жеткендіктен, ендігі өулиелігің

мен мықтылығынды көріп алайын дегендей тым-тырыс. Ыбырай оның бетіне біраз қарап отырды. Кірпіш маңдайдың танауы өте жұқа екен. Бұлардың көзінше аузымен дем алуға қысылғаны байқалады. Жұқа танауына іштен шыққан демі сыймай, танауы желп-желп етеді.

Жезмұрт сол кекшиген қалпын бұзбай отырғанымен маңағы селдір мұрттың шаруасы бітпеген екен. Үйге кіріп босағаға жайғасқан қалпы, төрдегі тас мүсінге аңшының итіндей мөлдірей қойды. Ыбырай енді байқады. Селдір мұрт кескіні шикіл сары екен, көзі тұздай.

Жезмұрт селдір мұртқа ым жасаған болу керек, осы үйге лайықты дегендері бір-бірлеп кіре бастады. Қол алып амандасу жоқ, сәлем беріп бас иіп, қос босағаға жайғасып жатыр.

Күдері де солардың арасында қалған. Қасына келіп жайғасқандары сәлем бергеннен соң бет-ауыздары тас мүсінге айналып, сіресіп қалып жатыр. Көз қиықтарымен жезмұртты да, Ыбырайды да аңдып отырғандай. Үй іші сұп-суық ызғарға толып бара жатқан секілді. Жезмұрттың қабағы қозғалса, бәрі өре түрегеліп Ыбырайды да, Күдеріні де борша-лап жеп қоятындай.

Алпыс сегіздің заңына лайық облыс, уезд құрылып, болыстық, әкімшілік орнап, соған орай уездік орталықтарда бір-бір орыс-қазақ мектебін ашып, одан әрі болыстық мектепті де ұйымдастыруға да өз пікірін өткізіп, тіпті қол-өнер училищесін ашуға дейін белін бекем буған Ыбырай — сол шаруаларының мына отырған топтың сарабына түсерін білгенде, іштей мүлдем жүдеп қалды...

Ие, бұл үшін керемет сенім иесі, жарықты сүйетін кісі болу керек екен-ау. Бүкіл империя үстін қапталдай жауып алған қараңғы түн ішінде әлде бір жылтылдаған от ұшқыны байқалатын секілді. Ол — халқының ақ көңілі екен. Жұртының діни фанатизм деп аталатын қырсықтан аман, дені сау екенін білетін, өз елінің төр баласы үшін қандай сенім керек? Анау, орыстың үлкен ғұлама қалам иесі, граф Толстой да өз халқының осы қасиетін білетіндіктен іс бастап кеткен жоқ па?

Күймедегі үлкен қоржында сол графтың барон Корфтың, ұстаз Бунаковтың оқулықтары да Ыбыраймен бірге қазақ даласына сапар шегіп келеді...

Ал, мына үйдегілер — қоқырайысып отыр. Сонау Мұғаджар мен қазақтың қатпарлы таулары басталатын бел-белестерге дейін аймаққа не жасадық деп біледі екен?

Қазақтың жүздеген ханы болған ғой. Сырым мен Исатайдың ақ найзасы тот басқан тәкаппарлықтарын, киіз тақтарын, салпаң құлақ менмендіктерін шайқамағанда — бұлар сол шығыс елінің меңіреу салпы етек марғаулығын ұстанып отыра берер еді.

Тап іргеден шыға келіп патша отаршылдығы көзін қызартқанда мына отырған тірі әруақтар момын елді оп-оңай сатып жіберген! Онда да сол елге патша қаруымен, күшімен үкім етеміз деп ойлап еді. Отаршыл саясат: қасқырдың сау күніндегі әніне басқанда, міне, хандықтан да, сұлтандықтан да, тархандықтан да сыпырылып қалды...

Желі жоқ ескі кеуделерін көтеріп, салмағы жоқ биліктерін айтуды әлі қоймапты. Бұлар — ендігі тірлік тірегі отарлаушыларға сүйенуде екенін түсінген, бірақ жолын таба алмай отыр.

Ыбырай секілді “көзі ашық” жігіттер солармен жалғастырып жіберсе, момын елді талап жеуге тістерін қайрап отыр. Тісі жоқ осырық шалдардың өзі қызыл иекпен-ақ сілекейлегісі келеді!..

Жезмұрт сөзді Ыбырай бастауға тиіс деп, сіресіп отыр. Ыбырай тек жолаушы ғой. Өзі бастаған іске бұлардан соқыр тиын пайдасы жоғып білгенмен, мына такаппарлықтарының соншалықты арзандығына ащы сауал ойлады

Үй іші үндеместерге толып бола бере, қымыз сапыратын сырлы зерен мен сапты аяқты ұстап, бір кісі кіріп келе жатты. Іле қымыз саба да жеткізіліп еді. Жез-мұрттан бастап таратылған сырлы аяқтар Күдеріге жетпей қалды. Ол елең қылмастан:

— Ырғыз өзені көктемде ғана тасиды ғой, — деді.

Жұрт қалай түсінсе солай түсінсін, әйтеуір айтып салды.

Жезмұрт Күдері түгілі осы елдің тоқсанға келген шалынан — өзі тұрғанда — сөз бастауын естіп көрмеген жан ғой, атқосшыға қызыл көзін оқша қадаған болды. Күдері әріге кетті.

— Ал біздің Торғай жаз бойы тасиды!..

— Сол өзеннің құрдымға келіп құятынын білемісің, батшағар! — Сөз селдір сақалдікі.

Құрдым Ырғыз жерінде, ақсақал: Сіздің ауылдан алыс емес.

Жезмұрт мынау итінді үргізбе дегендей Ыбырайға жауыға бұрылып еді. Бұл айылын жиған жоқ. Осында әлгі кісі бар ма, жоқ па елең қылатын емес. Жезмұрт Ыбырайдың ойға

біткен ашық маңдайына көз салды. Жолаушы көзі үй ішіндегілерді адам деп отырған жоқ. Ернінде әлде қандай ашы мысқыл бар.

— Күдері, қымызыңды ішіп болсаң, аттарыңды әзірле, — деді Ыбырай, оның түк татпағанын білсе де.

— Ие, өте жақсы сусын екен! Шәлім бір қанды-ау. Қанша дегенмен берекелі ел ғой! — деп, Күдері орнынан тұрды. — Қонақ күтіп үйренген!..

— Бәлі, қашаннан бері Балғожа бидің сөзін атқосшы сөйлейтін болған! — деді жезмұрт.

Ыбырай асықпай отырып қымызын ішті де, еппен орнынан тұрып:

— Жолаушының ақысы жүрсе бітеді деген, ақсақалдар. Сусындарыңыз үзілмесін. Генерал-губернатор мырзаның тапсырмасын алып едім. Жол алыс, әрі ауыр, — деп есікке беттеді.

Жұрт аяғын тарта бастады. Күдері көлігі әзір екен. Күйме есігін аша бере:

— Мәртебелі Иван Алексеевич! Мәртебелі мырза! — деген дауыс естіді.

Ыбырай жалт қарады. Протопоп Иванович деген танысы екен. Кезінде діни семинарияны бітірген. Қазан университетіне түсе алмай, Батыс Сібірдегі түрлі миссионерлік қоғамда жұмыс істеген, жасы бұдан бір мүшелдей үлкен, қаба сақалды, жи-рен кісі — үстіне поптар киетін қара сутан, басында қалпағы, қолына кресті таяқша ұстай қалыпты.

Сөз әлпеті қоныс аударушылардың қалпын байқауға шыққан. Қазақ даласына жосыла көшіп келе жатқан мұжықтардың, казак-орыстардың Ғайсаны ұмытып кетпеуі үшін қам жейтін секілді.

Ыбырайды губернатор кеңсесінде жолықтырып біраз сауалдасқанын. Тереңге барыспаған. Бірақ сол жолы Ибраһим Алтынсарин деуден гөрі — Иван Алексеевич дегенім дұрыс деп, Протопоп мырза тым еркін кеткен еді. Әзілге орай Ыбырай оған Перғауын атын берген.

Протопоп Иванович көлігі де күймелі трашпанке екен. Жөн біліскеннен кейін мына үйде салқын сусын барын, демалуын есіне салды да, өзін Ырғыз сайының арғы бетінде тосып аларын ескертіп жүріп кетті.

Протопоп Иванович қара сутанының етегіне сүрінген қалпы киіз үйге кірген еді. Күні бойы Ыбырайды ең бол-

маса шығарып та салмаған төре тұқымы селт ете түсісті. Өзінен қатты ығысып қалған қара тобырды көріп, қолындағы кресін бұрышқа қарап үш рет қозғалтқан бұл тура төрге, жезмұрт отырған тұсқа беттегенде бөксе жағы шөміп кеткен ол байғұс шапшаң тұрып, екі қолын қусырып, басын иіп, бөгелек тиген аттай шұлғыды.

Ле-шала үйге жасы он төрттердегі бала жігіт кірді. Кескіні иә қазақ, иә монғол, иә жақұт деуге боларлық еді. Төрдегі Протопопқа қарап шоқынып алды да, еш именбестен ол да төрдегі босатылған орынға жайғасты.

Селдір сақал мүлдем абдырап отырған.

Жаңағы Ыбырайға көрсеткен қырлары, сіресулерінен түк қалмаған секілді.

Жезмұртқа қарап:

— Енді мұның тілін қалай таптық, — деді жыламсыраған дауыспен.

— Айта беріңіз, — деді қысық көз кірешін бала жігіт. — Отец Протопоп Иванович облыс бойынша шіркеулер ісін қадағалап, жәрдем беруі үшін келе жатыр. Қасиетті христиан дінінің шапағаты білімсіз, шала дінді қыр еліне де өз нұрын төкпек!..

Мойындарын ішіне тығып алып үйдегілер бір-бірлеп шыға бастады. Манағы тәкаппарлықтары мұжықтың кір шұлғауына айналған секілді. Ғасырлар бойы өз кеудесіне өзі жел кіргізіп келген мықтылар әп-сәтте өзінен зор, әрі улы жыландай әсері бар күшті көргенде, судан шыққан тышқандай болды.

Біршама уақыттан кейін Протопоп Иванович бұл ауылдан аттанып кеткен еді. Жезмұртты оңаша алып, қалтыратып, дірілдетіп отырып, қарызға деп, қалтасын қағып кетті. Оның өзінде сендерде дін жоқ, молда қалпе, қазірет, ишан атаулыларының тіпті муфтиге дейін арамза, надандар. Діннің тәуірі православие, түбінде бүкіл империя болып бір патша ағзамға, бір құдай — Ғайсаға бағынуымыз қажет. Мұндай кеңшілікті қабылдаған басқа халықтардың алды дін шапағатын көріп, о дүниеде... түп-түгел жұмаққа барып жатыр. Бәріміз патша ағзамның баласымыз, еңдеше оның діні бізге ортақ...

Жезмұрт мұның теріс дей алмады. Қолынан келгені кіші тоқалын атқа мінгізіп, ауылдан аттандырып жіберіп еді. Оған халқының абыройынан гөрі, тоқалының абыройы қымбат-тын.

Протопоп Иванович жас келіншекке осал болғанымен өлер жерін білетін, аққайыс, аққаптал дьяк мінезді кісі. Шу деген-

нен ожданға тиетін қимылға бармайтуғын. Қүдірет күші қолында екенін сезгендіктен: уын асықпай отырып таратар еді.

Ыбырай соңынан аттанғаны да сол. Оның мектептерінен тарай қалған сәулеге де у қосып жібергісі келеді.

Жезмұрт ауылы сол шұлғы суымен қала берді. Ыбырай күймесінің ізіне түсіп, Ырғыздың ояңына бет қойған. Алда қалың жаппас елі жатты...

Осы ғасырдың отызыншы жылдары Кіші Ордада Қайыпқали бастаған, Орта жүзде Қасымның балалары Саржан бастаған бүліншілік, толқулар болған ғой. Алғашқысы Хиуа хандығының қолтығына кіріп қозғалысты сөндіріп алса, екіншісі — Ташкент құшбегінің көмегімен Ұлытауға дейін келіп, табаны тұрмаған соң, оған қоса қозғалыс барысында сыр беріп қойғандықтан сол құшбегі қолынан қазаға ұшыраған.

Ыбырай сол бүліншіліктер ішінен Сырымды қатты ұнататын еді. Оның отаршылыққа қарсы қойған қаһарлы талаптары ақылға қонатын...

Ыбырай қарсыдан көрінген және бір ауыл түтінін шалды. Күдеріге аттарын тың болса соқпай-ақ қой деп ескертті.

Көктемгі жол оянды жерде сыр беріп отырды. Әлі құрғай қоймаған шолақ сайлар доңғалаққа саз орап, түптегі екі аттың бүйірін сабындай қылды. Тіркеудегі аттың ерін алып, парабайға жегісті де оны түпке салды. Ыбырай күйменің артқы жәшігіндегі кітаптарын ішке салғызған. Күдері — ол жәшік атаулы қымбат бұйым болар, Айғаныс есімді жас жеңгеге деген жасау болар деп, үлкен бір базарлықпен келе жатырмыз-ау деп білген еді.

Ыбырай Айғанысты бекініске әкелгеннен кейін бір айдан соң Орынбор жүруге тиіс болған. Генерал-губернатордың жарлығы солай еді. Міне, араға ай салып оралып келе жатқаны осы...

Айғаныс әкелері бүлікшіл сұлтанның қалың жаппас руына жасаған қырғынынан кейін Тобылдың жоғары басына жайлауға шыққан Балғожа биге паналап еді. Би сұлтанның қылығына ығыспаған ғой. Жәбір көргені жұртты да шеттетпеген-ді. Кейін бидің жылқышысы болып кеткен момын шаруаларды да кең ұстаған. Өз қалауын атағанда да би не үйлен, не үйленбе деп сыр бермеген еді. Бәрін жалғыз немересінің шешіміне тастаған.

— Қалың орман ішінде қойдай шашылып, бақып жатқан қыпшақтың көзін ашудың орнына азуы алты қарыс ар-

ғындардың арасына кетіп қалды. Нағашышыл болып барды, — деп күңкіл де туған.

Өзі дуан басынан мектеп ашқан соң біраз мерзімді араға салып Айғанысты салтанатты көшпен көктем түспей, қар босамай тұрып алып кеткен Ыбырай атасының жылы қабағын көргенде мүлдем күшейіп кетіп еді.

... Айғаныс — мұның құшағына өзгеше өмір жылуымен кірген. Міне, Торғайға асығудың және бір себебі де осы:

— Күдері, — деді Ыбырай серігін иыққа қағып. — Сенен үш тілек бар.

— Онын айтсаңыз да орындаймын.

— Алдымен үлкен топта, үлкен кісілер алдында сөйлеуінді қой. Екінші, алда жүз шақырымдай жер бар. Аттар күшін соған орайла. Және, үшінші, неде болса Протопоп Ивановичке жеткізбей кетейікші...

— Айттыңыз болды. Әлгі бобыңыз шоқындыруға келе жатыр деген сөз рас па?

— Жоқ. Торғайдың тамырын басу үшін келе жатыр. Қолынан келсе Батыс Сібір архиепископының ісін қазақ даласына қолданбақ. Онысы бола қоймас.

— Түсі суық әйтеуір, — деп, Күдері жүдеп қалды.

— Қорықпа, — деді Ыбырай күліп. Оған қарсы керемет күш бар. Оны дін де, отаршыл саясат та жеңе алмайды. Оның аты — орыс оқуы, — ағарту ісі. Мына сандықта соның ғажайып құралдары жатыр. Толстойдың “Әліппесі” Бунаков, Корф, Ушинский деген ғұламалардың оқулықтары.

— Ойбай-ау, бұларыңыздың бәрі орыс қой. Ісләмнан бірдеме жоқ па?

— Одан да бар. Келісіп кеттім. Муфтидің мәзіні, қазақтарға арнап, құранның мазмұндамасын жасап бермек. Ол үшін — қысырақтың үйірін сұрады, бірақ...

— Оho-ho! — өйтіп үйренген дұғамыз қалай болар екен? Тал түсте тонау ғой мынау?..

— Әй, Күдері-ай, қай бір тоналмай жатыр едік. Бірақ менің құраным өзге болар шамасы.

— Оны білем ғой, — деп, Күдері өзін Ыбыраймен жолдас санай сөйледі. — Білемін ғой, аға. Сіз ұйқысырағанда үнемі Айғаныстың атын атап жатасыз. Бәлкім құраныңыздың ішінде айдай сұлу жеңгеміз де жүр-ау деймін.

— Сен ақын болуың керек, — деп Ыбырай күліп жіберді.

— Мені ақын қылған өзіңіз. Кетрамбордан көрген кіші ордалық ноғайлының қыздарын көргенде, жылағым келді аға.

— Оның қалай?!

— Қолыма түспейтінін білдім ғой!

Күдерінің шыны сол еді. Ыбырайдың аққудай ақ қыздарымен қатар жүріп, үлкен жиын-тойға қатысқанын көріп, ақ торғын қыз қолын сүйгенін көргенде, ағасының арманы жоқ шығар деп ойлаған.

Жатақ үйге оралғанда Айғанысты талай рет есіне салып та үлгіретін. Ондайда Ыбырай мүлдем жадырап, келіншегіне алынар дүниеліктерді санап бастайтын. Бірақ арада екі-үш күн өтпей жатып, әлгі аталған заттар саны азайып қалатын. Жолаушылар қалтасы жұқара беретін.

Ыбырай қаншама үнемдегісі келгенімен себеп көбірек табылатын еді. Бүгін қаражат атаулыдан құралақан келе жатса да, қажетті кітаптарын түгел алып үлгерген ол — өзін ерекше бай санап көңілі тоқ келеді. Сонау көкжиектерге асыға жетіп, асып түскен сайын жүрегі де жыли түскендей... Алда ел бар, өмір бар, сүйіктісі Айғанысы бар ғой.

Кенет арт жақтан дүбір естілді. Күймеге шапшаң отырған Ыбырай серігіне көзін қысқан еді. Екі тәулік бос жүріп терін үгіп, жарап келе жатқан тыңжылқы күймені үйіріп кетті...

Көре тұрып Ыбырайдың тоқтамай кеткеніне Протопоп Иванович іштей ыза боп қалды. Жуан борбай ұйпа жал, тұяқтары құмандай мұжық аттары ояң жердің ауыр жолын қатты елесіп, жалының түбіне дейін ақ сабын боп, болдырып, ауыздығын да шайнаса, алмай келе жатқан. Ат ауыстыруға Протопоп қызғаныш жасап келеді. Қазақ шаруалардың қолына түссе, мына жүк аттары жүз пұттық арбаны аяңмен алып кетер еді. Тек ұзақ жолға, асығысы жоқ жолға ғана жаралғандай. Қазақтың ұзаққа сілтер, домалақ қазан аттары — күймесінің көркін кетіретін секілді. Болдырса да биік, жамбасты, жалы төгілген мына орал жылқылары — Ғайсаның өзі әкеліп жегіп бергендей қыр еліне сұсты түрімен әсер қалдыруы керек.

Оның ойы — жергілікті халықтан көлікті Ыбырай арқылы жегу, мына аттарын қайта оралғанша қойып кету, қыр елінің алдында өзінің дьяктік күшін танытып, бекініс қызметкері, сотты, оқытушысын баладай жұмсау.

Ыбырай қарасын үзіп кеткен. Протопоп аттарын қамшылап, қаншама барын салғанмен жете алмасына көзі жеткендіктен, оң жақ бұрыс беттен көрінген үш-төрт қараша үйлерге атының басын бұрғызды.

Мұнда ылғи малшы-жалшы үй іші ғана екен. Ересектер жағы мал соңынан кеткен секілді. Қара сирақ балалар бұған шошына қарасқан. Көрші бір лашықтан, жас шамасы он, он екілер шамасындағы бір-екі орыс баласы мен тоғыздардағы қыз шыға келді...

Протопоп Иванович оларды қасына шақырды. Үлкен қара құс, мола бүркіттен қорыққан қояндай әлгілер қалтырап, жуымай қойды.

Бұлар — әке-шешесі жолда өлген переселен мұжықтардың тұқымдары еді. Айдалада сай ішінде аш-жалаңаш қаңғып жүрген жетімдерді шаруа қазақтар тауып алып паналатқанын. Малшының көже-қатығын бөліскен жас бала әлі бұзылмаған дән секілді, мына қыр балаларымен де оңай табысып кетіп еді.

Протопоп Иванович істің мәнісін түсінгенмен іші жібермей, дінін ұмытып кетпеу үшін шоқындырып, қолын көтеріп крест жасамақ еді — балалар теріс қарап, қосты айналып кетті.

Протопоп Ивановичтің көшірі — қырықтан асқан Орынбор арбакеші еді. Ол бір дінге сақалдың салығы деп қарайтын жан болатын. Күймедегі кісінің мықты адам екенін білгендіктен ғана сыр бермей келеді. Әйтпесе бір ғана поп және оның әйелі жайлы елуден астам анекдот білетін. Орыстың үлкен ақыны Пушкин мырзаның да “Поп пен Балда” деген өлеңі көңіліне тараған еді. Бұл жатқа соғатын.

— Отец Протопоп, егер қарақшылар жолықса қайтеміз! Сырт есітуім Мұғаджар сілемдерінде — олар баршылық көрінеді, — деді.

— Ғайса бізбен бірге айда аттарды!... Көшір атқа амалсыз қамшы басты.

Протопоп Иванович жүрерінің алдында шекаралық комиссияда Қазан қаласынан арнаулы тапсырмамен келген Ильминскийді жолықтырып әңгімелескен еді.

Николай Иванович әлі елуге жетпеген кісі болғанымен, қаба сақалды, түсі суық, жалпақ ақсары адам болатын.

Ыбырай бастаған іске өкімет тарапынан ешқандай қаражат берілген жоқ. Тіпті Петербургтегі ағарту министрі түсінгісі келмеген сыңай да танытты. Ал, православие дінінің үкімет басшысы, аса мәртебелі Синод Орынбордағы ұлықтар атына ауыр-ауыр сөз айтыпты дегенді Ыбырай өз құлағымен есітіп қайтты.

Бірақ ол енді шегінуге әбден болмайтынын сезінген.

Ал, Протопоп Иванович болса — Ильминскийдің түтінін бірден ұғып, Торғай бекінісіне үлкен ынтамен аттанды. Өйткені бүкіл қыр елінде, империяның әскери-әкімшілік бекіністерінің ішінде ашылған мектептің тұңғышы осы! Ал, Николай Ивановичке әкесіндей сенетін Ыбырай сол бір ұзақ сырласуда уездік қана емес, көшпелі елдің қамына лайық болыстық мектеп, қыздар мектебі секілді қиялын да сөйлеп берген.

Бұл жолы Николай Ивановичтің көзі: тышқан андыған тарғыл мысықтай жылтылдап отырған еді. Ал кескініндегі өзгерісті, қалың ұйпалақ сақалы, байқатпаған. Ыбырайдың өзіне жазған хаттарын қатты мақтап, сәт сапар тілеген.

Кең пейілді, ақ жүрек орыс адамы деп танығандықтан елге үлкен сеніммен жүріп кетіп еді. Ильминский Ефракцияның атынан деп, Айғанысқа зиялы орыс қыздарының балға киетін киімдерін түгел салғызды.

Протопоп Иванович жалпы казак атаулыны күні үшін ғана сыйлаған болатын. Әйтпесе Стенька Разин мен Емельян Пугачевті берген жұртты талай рет анефемаға жатқызды ғой.

Аттар жаяу аяң деп аталатын бүлкілден әрі кете алмаған соң, күн төбеден ауған шақта Протопоп, ат шалдырмақ болды. Әлде бір терең сайдың өткелінен өтісімен тоқтап, көшіріне жол азығын әкелуді бұйырды.

Ағаш жәшікке орап салған тағамды ашысты. Төрт бұрышты, сиымдылығы екі жарым литрлік қалың шиша ашылып, Протопоп Иванович бір-екі рет тұзды қияр иіскеді.

Кеш түсіп, көз байланып кетпей тұрып, жол бойғы бір бекетке түсуді ойлаған. Атқосшы кіші бесін шағында мұны күймеге сүйеп өрең мінгізді.

Протопоп Иванович — қор ете қалды. Түс көретін секілді, есінде ешнәрсе қалып жатқан жоқ...

Ал, Ыбырайдың күймелі трашпанкесі Тосын құмына жақындап қалып еді. Солтүстік қыраң бетпен, тастақты төбелердің етегімен келе жатқан. Тасқа жабыса жер бауырлай өскен қызыл аршаларды көргенде Күдеріге тоқта деп қалды. Жуан, қызыл арша кесіп салды. Ағаштың жұпар иісі — мұрынды жарады. Ол Айғанысты қатты сағынған сияқты. Әйтседе, сыр бермей, Күдеріге алғашқы кездескен ауылға бұрылуды өтінді.

Бірақ жайлауға шығып, көктемгі қақты қуалап кеткен кошпелі ел қазір Сыр бойына қарай жылжып кеткентұғын. Ырғыз бен Торғайдағы бекініс тұрғындары жаз бойы елсіз далада мәңгіреп, өздері ғана қалатын. Осыдан, сонау қараша айында, күзгі қара жусан бой көтерген тұста, ел суы мол өзендерді жағалай тораңғылыққа, көл атырабы қалың қопаға, қыстауға оралар еді. Олар патша үкіметі барын сонда ғана сезетін. Қыс қыспағы алым-салықпен қоса, қолында заң қуаты барларды да танытатын. Дала табиғатының қысымынан гөрі — ұлықтың ойраны, ел пысықтарының жәбірі, жиырма сомнан артық қылмысты іске правосы жоқ билер жылпостығы — момын елге күпінің битіндей жабылатын еді. Қаһарлы, боранды қыстан кейін жадырап жаз келгенде елімен бірге Ыбырай да демін бір-ақ алатын.

3

Жалпақ даланың өзіне ғана тән заңдылықтары бар. Өткен жылғы жазды Ыбырай Үмбетейлер тұқымы мекен еткен Ақкөл жаққа, киік атуға барып, қайта оралу бетінде Тосын құмын кешіп өтті. Құм — сырт қараған адамға арқасынан суық тер шығарардай әсер бергенімен, ішкі дүниесі мүлдем өзге екен. Құм дуалдарының көшуі, өсімдіктері, жануарлар дүниесі бір бөлек. Қысы қатты жылдары Торғай өлкесінің бүкіл малы осы құмды паналап шығады.

Сахарада солай. Ол сонау Европадағы Наполеонның жорығын, яки қырық сегізінші жылғы корольдар мен монахтарға жаудай тиген қозғалысты естімеуі мүмкін. Бірақ қырдың “ұзын құлақ” хабары — соққан желден жылдамырақ жүретін еді.

Дуан басына сондай бір хабар Ыбырайдың өзінен екі тәулік бұрын жетті. “Балғожа бидің хорунжий шенді оқымысты баласы Кетрамборден шықса керек. Қазақша, орысша оқытып, жұрттың көзін ашамын дегені — бос сөз көрінер еді. Шартық бұқадай гүжілдетіп бір топ поптарды әкеле жатыр дейді. Торғайдың суы жылып кетпей тұрып, бүкіл арғын, қыпшақты суға малып, Ғайса дініне кіргізетін көрінеді!”

Баяғыда, оқудан соң Шекаралық комиссиядағы тілмаштығы мен бекініске келгелі іс-қағаздарын, сот ісін жүргізгені ескеріліп, Яков Петровичтің ұсынысы бойынша,

хорунжий шенін алғаны рас еді. Ол — кезінде Балғожа биге де берілген. Атасы қазір — майор...

Ал, шындыққа сыймайтыны “бір топ попы”. Ол — Протопоптың аты ғана. Бірақ қыр елінің ұзын құлағын кім түзей алыпты.

Айғаныс Исфахан саудагердің Ыбырайға пәтерге берген екі бөлмелі кірпіш үйінен шықпағанына айдан асты.

Келіншек болып түскелі — әлі дуан бетін көрген жоқ. Ыбырайдың жолға шығуымен орай сабақтары үзіліп қалған он бір шәкірт, биыл екі кластық, төрт жылдық оқуларын тәмамдап, қырға, ел ішіне кетуге тиісті еді. Бір ай бойы саудагердің Орск алмастыру базарына жөнелтетін терілерін, жүндерін сорттасып әбден қалжырасып-ақ жүр. Айғанысқа қол ұшын берер туыстары да бар. Дегенмен Исфаханның сұлу жиені Фатен мұны да көзден таса қылған емес.

Фатен сұлу Айғанысты бірден ұнатпай қалды. Аппақ жүзін, үлкен қара көзін, қалың қолаң шашын, жас құлындай ойнаған денесін, шаруа қызына тән жұмыр білегін, түзу аяғын, дөңгеленген мықынын, кіршіксіз денсаулығын өз басының қасиеттерімен салыстырғанда — тұла бойын өрт шалғандай болды..

Айғаныс кең даланың тұнық ауасын жұтқан ақ шағала секілді еді. Ең бастысы ол сүйікті, сүйгізген жар болатын.

Бұл кім, ие, тәңірім-ай, бұл кім?!

Сұлулықтың бары рас. Бірақ сол сұлулық өзінікі ме, әлде өзгенің ермек етері ме?

Айғанысқа қандай киім кесе де жараса береді екен.

Бұған ше?

Үйде жалғыз қалған Айғаныс көрер таңды көзімен атқызып жүрді. Жүдеді де. Фатен үшін — оның жүдегенінің өзі әдемілігін арттыра түскендей еді.

Фатен бұдан талай рет сыр тартпақ болды. Үндемей құтылып жүрді. Исфаханның домалақ, аққұба әйелі Фатенге ренжіп: Ибраһим мырза түбі губернатор болатын адам... Қарап жүріп содан айрылып қалдық. Қырдың картоп жей алмайтын тағы сұлуы қақты да түсірді. Намысың болса — қимылда. Қалайда Айғаныстың бетін Ыбырай келгенше күйлеп қой, одан арғысын өмірдің өзі шешеді деген.

Сол ниетпен Фатен Айғанысты өз үйіне, өз бөлмесіне бастаңғыға шақырды. Әрине, бармау сыйламау еді. Келісім берген.

Кешкісін шапанын басына жамылып, Фатеннің қолынан ұстап, үйден шықты.

Көктем күні бұлыңғыр, суық жел соғып, дала азынап тұрған. Фатен тым еркін қимылдап Айғанысты дөңгелек стол қойылған қонақ бөлмеге алып өтті. Исфаканның семіз әйелі құрақ ұшып, мұны бетінен сүйген болып, тәңірісіне жазды. Есік ашылып дуан басындағы байлардың екі-үш қызы келді. Бастарына жамылған шапандарын сілкіп тастай, қызды ерткен жеңгелері де сәмпылдаса амандық сұрасты. Қолтықтарында дастарқанға ораған ет, жент, шай секілді тағамдары бар...

Қиық көз, бүйрек бет, шотмандайлау бір қарагер қыз бүлк-бүлк басып Айғаныстың қасына келіп: төре жеңгемізді көрелікші деп шәлісін көтерді. Бай қызы екені — алтынды білезігі мен кемі қадақ жарым күміс теңгелік тағылған шолпысынан-ақ белгілі.

Айғаныс қыздың кескініне қарады. Қаншама мысқыл араластырамын дегенімен, бетінің ұшын ғана жуатын сабаз екен...

Екінші қыз — старшынның үйінен болуға. Әкесі мойнына салып жүретін алақандай медальді — қарғы баудай қылып бұл салып алыпты. Дегенмен, иманжүзділеу секілді.

Үшіншісі — орақ тұмсықтау, көзі күлім қаққан қожанын қызы екен. Мыналарға қарағанда денесі түп-түзу, ойқышойқы жері байқалатын емес.

Айғаныс бұл жиналыстың дәм ауыз тию деп басталып, аяқ жағы қыз ойнаққа ұласарын бірден аңғарды.

Шотмандай қыз әлсін-әлсін ернін шығарып, әлде нәрсеге риза болмай отырған. Сәлем беріп сымпыс киімді төрт жігіт кіріп келгенде іші мұздап кетті. Бабына келген қырдың тазы иттері секілді, алақанына түкіріп, бастарын сипай береді.

Айғаныс шаруа қызы ғой. Жасқанған жоқ. Сопак беттеу, кескіні шата жігітті байқататын бір жігіт қасына келіп жайғаса бере санын шымшып алғанда бұл байыппен орнынан тұрып, әлгіні екі жағынан алма-кезек тартып-тартып жіберді.

— Фатен апай! — деді ол ауыз үйден жүгіріп кірген сұлуға. — Бүгін-ертең Ибраһим келетін еді. Мына сыйыңызды соған жеткізермін. Мені өз болмеме босатыңыз...

Үй іші өлік шығарғандай тып-тыныш еді.

— Ал сіз жігітім арзан дүниені өз арыңыздан іздеңіз. Біздің елдің қыздары Наурызбай соғылғанның отыз бес жігітін

о дүниеге жібере салған. Жылқышының қызы екенім рас, бірақ! — деп Айғаныс өзер басылды.

— Е, мен, былай жәй ғой... — деп, анау байғұс жүні жығыла қалғандай еді. Айғаныс шапшаң қозғалып, үйден жүгіре шықты. Өз бөлмесіне келсе Ыбырай шәкірттері ауызғы бөлмеде, тақтай нар үстінде үрпиісіп отыр екен.

Айғанысты көріп кескіндеріне қан жүгірейін деді. Хауіптерін де жасырмады.

— Жап-жаңа бетін түк басып кеткен бір зеңгі келіп, сізді, ағамды сұрады. Біз ешнәрсе білмейтін болдық, — деді шәкірттің бірі.

Айғаныс үндеген жоқ. Тек жүрегі тағы да қатты соғып кетті. Бұлардың зеңгі деп отырғаны, осыдан бірнеше жыл бұрын әпкесі Әйменді суға кетіріп өлтірген жендет еді. Мұны да өкшелеп келеді екен ғой...

Қазанға ас салып жатып:

— Бүгін ағаларында оралып қалар, — деп, үмітпен айтты.

Үйге Исфоханның домалақ қатыны келген еді.

Айғанысты құшақтап алып, апыр-ай, апыр-ай деп, қайта-қайта кешірім өтінді. Мұны қырдың қой аузынан шөп алмайтын момын қызы деп білетін қырқар, қысыр жылан қатын — жаңағы шапалақ өзіне тигендей аласұрды.

Айғаныс бейбастақтықтың талайын көрген. Жалшы қызы деп төре сымақтар талай рет көлденең жолығып еді. Кейін Ыбыраймен арадағы әңгіме естілген шақта, әлгілердің кеудесі су сепкендей басылды...

Олар сол күні көрер танды көзімен атқызды. Танертен бір күлкілі жайды да көрісті. Ыбырайдың түлкіге салатын тісті қақпандары болатұғын. Аңшылықты жан-тәнімен ұнататын ол — қақпандарын қадірлеп ұстайтын. Ересек шәкірттерге үйрететін. Өткен кеш соның үшеуін шәкірт балалар Айғаныс терезесінің алдына құрып қойған-тын.

Соған Исфоханның өзі ұшырап қалыпты!..

Көктем күні бұлыңғыр мінезінен айнамай тұрды. Құралай салқыны өткен кез, киік баласын өргізіп әкеткен. Айғаныс бұл салқынның тобылғы басын жаратын шақ екенін есіне алды: кәдімгі көктемнің ең бір балғын шағы, қыр жуасы бойлап, қымыздықтың жерді жарып, көрінер тұсы.

Енді бір аптадан соң қызғалдақ шешек атады.

Айғаныс күрсінді. Оны көріп шәкірттері де күрсініп қойды.